

sreći. Na to pitanje oba Selimovićeva junaka daju određene odgovore. Iako se Ivan i Katarina razlikuju i po mentalitetu i po ubedenjima, ipak oboje, bez i jednog trenutka dvoumljenja, odbijaju da prihvate mogućnost da stari mandarin izgubi svoj nepotrebni život, pa makar to značilo sreću mnogih ljudi.

Neposredno posle toga student postavlja isto pitanje, ali ovoga puta u obliku u kojem se ono javlja u romanu Dostojevskog. Student, naime, obavestava Ivana i Katarinu da je dilema Raskoljnikova u tome treba li ubiti babu ako bi drugi od toga imali koristi, i ujedno kaže da, po mišljenju Dostojevskog, pravi moral ne dopušta da se nanese zlo drugom čoveku ni iz kakvih razloga i ni zbog kojeg velikog cilja.

Simptomatično je da će se i Ivan i Katarina složiti, i ovoga puta odlučno, u tome da nema tog cilja kojim bi se moglo i smelo pravdati ubijanje ljudskih bića koliko god ona štetna i nepotrebna bila.

Posle toga pisac još neko vreme varira ovaj motiv jednostupnosti u ocenama inače toliko različitih i nesaglasnih supružnika, te čitalac za trenutak pomišlja da Selimović ovoga puta samo verno ide stopama svojih velikih prethodnika. Međutim, upravo tada, prividno iznenadno a psihološki duboko logično, dolazi do jednog značenjem bogatog preokreta u stavu njegovih junaka. Preokret nastaje kad student s visine književnih primera spusti dilemu Balzaka i Dostojevskog na tlo realnih interesa i strasti. Kada siromašnom penzioneru Ivanu predoči mogućnost da se on, Ivan, nađe na čelu jedne moćne internacionalne organizacije penzionera koja bi donela mir i blagostanje svim ljudima, a sve to po cenu mandarinove smrti, Selimovićev junak se, posle kraćeg dvoumljenja, odlučuje za to da stari mandarin ipak umre.

Istina, njegova žena i dalje ostaje pri svom apstraktnom moralnom protestu, ali i ona se priklanja jednom imoralističkom stavu, istoga časa kada joj student formuliše dilemu u izvesnom, za nju i njene interese i sklonosti prihvatljivom obliku. Kada, naime, student toj pobožnoj i crkvi odanoj supruzi predoči mogućnost da crkva pomoću ubistva starog mandarina preuzme svu vlast u svoje ruke i uvede carstvo božje na zemlji, ona odgovara bez ikakvog dvoumljenja: »Ako je tako, onda je to nešto drugo. Neka mi bog oprost: da umre!«

Pouka koja se iz ovog i ovako vođenog umetničkog postupka može izvesti, prilično je sumorna. »Neka bog pomogne čovečanstvu« — kaže ironično mladi student na kraju poglavlja o starom mandarinu. Kod Balzaka i Dostojevskog dilema o kojoj je reč dilema je izuzetnih junaka koji se nalaze u izuzetnim situacijama. Kod Selimovića se ta dilema spušta na nivo takozvanih prosečnih ljudi u prosečnim situacijama. A ti ljudi, po Selimovićevom mišljenju, neizlečivo su i nepovratno utonuli u svoju ostrvsku izolovanost i izdvojenost. I Ivan i Katarina prestaju da budu zainteresovani za mandarinovu sudbinu pri samoj misli da bi njegova smrt mogla doprineti da se ostvari nešto od onoga čemu oni teže. Tako iz jedne druge sociološke perspektive, iz perspektive onih koji žive na samoj ivici bede, Selimović vodi svog čitaoca onom istom zaključku o ljudskoj prirodi s kojom ga je već svojom epizodom o sudbini bogate porodice Ružić suočio. Bez obzira na to da li je neko siromašni penzioner koji ne veruje u boga, ili nabožna penzionerka koja u boga veruje, ili imućni, dobrostojeći građanin unosnog zanimanja, u nečemu su njegova priroda i njegova situacija suštinski nepromenljive. To nešto upravo i jeste ona već više puta odveć pomenuta usamljenost i izolovanost po kojoj je čovek sličan ostrvu.

Za pisca ove knjige, međutim, to nije ono najtragičnije i najtužnije u čovekovo sudbini. Najtragičnije i najtužnije je to što čovek ipak svoju ostrvsku izolovanost i usamljenost oseća kao jednu vrstu prikraćenosti i nedostataka. Iako oba člana te male porodične zajednice žive u atmosferi stalnog međusobnog odbijanja i nerazumevanja, ipak nijedno od njih ne nalazi u tome neku utehu i spokojstvo. Problem čovekov je u tome što je on po prirodi svoje situacije osuđen na samoću, ali što se samoćom ne može zadovoljiti.

Ima li onda za čoveka nekog izlaza? Na to pitanje daje nam odgovor završna epizoda Selimovićeve knjige, koja se nekom ironijom zove *Jutro pobede*. U ovoj epizodi Selimovićev junak budi se u jedan dan pun velikih obećanja. Njemu se čini da je to jutro nade i da još ništa nije izgubljeno. U grozničavoj napetosti sprema se Selimovićev Ivan da potraži nešto čemu ne zna ime, ali što mu se čini jedino vredno truda pod suncem. U tu svoju pustolovinu, nimalo slučajno, Selimovićev junak kreće sam. Kada se njegova žena pojavi, on tek tada primećuje njeno postojanje. Na nju je, kaže pisac, zaboravio.

Kako se, međutim, završava ta poslednja avantura penzionera Ivana? Pokazuje se da je to njegovo jutro nade, u stvari, jutro bunila i omame, u kojem, obuzet euforijom bolesti, najzad nalazi svoj mir na morskome dnu. Tako taj prvi pokušaj Ivanov da raskine začarani krug prikraćenosti i nedovoljnosti, koji usamljenost opisuje, završava tragično. Selimovićev junak umire sam.

Prema tome, za pisca ove knjige, ono pitanje koje je kao neumesto odbacivao stari pesnik Džon Don, zadržava svoj puni tragični smisao. Za razliku od Džona Dona, Selimović bi mogao da kaže da čovek nikad nije deo izvesnog kopna. Sva ljudska bića su ostrva za sebe. I zato, kad neko umre, čovek se uvek s pravom pita: za kim zvoni zvono.

od gramatike do semiotike*

radioje mikić

Roman Jakobson je nesumnjivo jedan od onih lingvista koji su dali najveći doprinos združivanju lingvističkih i književno-teorijskih proučavanja. U nizu svojih radova Jakobson je pokazao kako se može ispitivati jezička strana poetske strukture, odnosno jezički znaci u pesničkom tekstu, a da se pri tom ne zapostavi ona druga dimenzija: funkcija koju ti znaci imaju u organizovanju jedne izuzetno složene celine u kojoj je strogost organizacije provedena od fonološke do sintaksičko-semantičke ravni jezika.

Upravo usmerena proučavanja pesničkog teksta su nailazila na nerazumevanje i otpor, pa je Jakobson morao više puta da ukazuje na njihovu legitimnost, na činjenicu da ona ni u kom slučaju ne narušavaju okvire ni lingvistike ni poetike:

»S jedne strane nauka o jeziku očigledno ima zadatak da izučava verbalne znake u svim njihovim rasporedima i funkcijama, te nema pravo da zanemari poetsku funkciju koja je neprestano prisutna u jezičkom izrazu svakog ljudskog bića od najranijeg detinjstva i sama ima bitnu ulogu u strukturiranju govora. Ta funkcija podrazumeva introvertan stav prema verbalnim znacima kao jedinstvu označitelja i označenog, a stiče dominantan položaj u pesničkom jeziku. Pesnički jezik zahteva od lingvista naročito brižljivo ispitivanje, utoliko pre što izgleda da stih predstavlja jedan od univerzalnih fenomena ljudske kulture« (str. 372).

Nije teško zapaziti da Jakobson najpre želi da ukaze na to da je obaveza svakog lingviste da proučava »verbalne znake u svim njihovim rasporedima i funkcijama«, pa i verbalne znake u poetskoj funkciji. Međutim, to je samo jedna dimenzija lingvističkog interesa za fenomen poetske funkcije verbalnih znakova. Pošto je poetska funkcija »prisutna u jezičkom izrazu svakog ljudskog bića od najranijeg detinjstva«, lingvistički interes za nju se proširuje ispitivanjem njene uloge u »strukturiranju govora«, odnosno organizovanju svake verbalne celine (iskaza).

Očigledno je da Jakobson nastoji da proučavanje poetske funkcije verbalnih znakova postavi u najširi mogući kontekst. U vreme kad je Jakobson započeo svoja proučavanja poetske funkcije postojao je niz teškoća i na metodološkom i na praktičnom planu. Da bi mogao da postavi poetsku funkciju u središte svojih proučavanja, Jakobson je morao da dokazuje da je ona dominantna u hijerarhiji funkcija poetskog teksta i da su stoga sve druge funkcije, pa i saznanja, njoj podređene. Ukazujući na poetsku funkciju kao dominantu u strukturi pesničkog teksta, Jakobson je pristupio vrlo složenim analizama da bi pokazao kako se u procesu organizovanja pesničkog teksta svi konstruktivni elementi i postupci »uvode« u pesnički tekst s prevashodnom namerom da budu u funkciji uspostavljanja poetske dimenzije.

Iz celokupnog verbalnog materijala koji mu jezik stavlja na raspolaganje, pesnik bira samo one elemente koje može da uklopi u jednu verbalnu strukturu koja se organizuje kao celina s poetskom funkcijom kao dominantom. Ako pesnik, iz celokupnog verbalnog materijala koji mu jezik stavlja na raspolaganje, bira jedne a izostavlja druge elemente, to znači da se jedan isti skup sadržina može preneti različitim verbalnim jedinicama, i stoga pesnikov izbor nužno ima dimenziju specifičnog vrednovanja jezičkih mogućnosti.

Da bi ovu činjenicu što bolje osvetlio, Jakobson se služi Sapirovim pojmovima materijalnog i relacionog: »poredeći sekvence kao što su seljak ubija pače i čovek uzima pile osećamo instinktivno, bez i najmanjeg pokušaja svesne analize, da te dve rečenice odgovaraju istom osnovnom obrascu, da su, u stvari, ista osnovna rečenica, a da se razlikuju samo po svojim materijalnim pojedinostima« (171).

U navedenim rečenicama se jedan približno isti odnos obeležava različitim verbalnim materijalom. Jakobson ukazuje i na činjenicu da »uprkos nekim graničnim, prelaznim slučajevima u jeziku postoji nesumnjivo, jasno povučena razlika između tih dveju klasa izraženih pojmova — materijalnih i relacionih — da se posluživši tehničkom terminologijom, između leksičkih i gramatičkih aspekata jezika« (172).

U analizi verbalnih tvorevina, pa i pesničkih tekstova, moraju se uvek imati na umu razlike između leksičkih i gramatičkih aspekata, jer se samo uz poštovanje tih razlika može izvršiti valjana analiza. Organizujući pesmu kao složenu jezičku celinu, pesnik u određeni odnos dovodi leksičke i gramatičke aspekte, jer mu taj odnos služi za ostvarivanje određenih značenja. Odnos u koji pesnik postavlja leksičke i gramatičke aspekte jezika se menja, ponekad od stiha do stiha, tako da se u analizi struk-

ture pesničkog teksta mora ukazati na sva pomenanja »jezičke perspektive«, tim pre što »zbog obaveznog karaktera gramatičkih procesa i pojmova, pesnik je primoran da računa s njima: on će ili težiti simetriji, držeći se jednostavnih, ponovljivih, očiglednih obrazaca, zasnovanih na binarnom principu, ili će se, čeznući za 'organskim haosom', uhvatiti s njima u koštac. Ja odavno tvrdim da tehnika rimovanja može biti gramatička ili antigramatička, ali da nikada nije agramatička: a to isto bi se moglo reći i za pesničku gramatiku uopšte« (180).

Krećući se svojim izborom verbalnog materijala samo unutar mogućnosti koje mu jezik nudi, pesnik je u prilici da se susretne s različitim ograničenjima. Prema svim vrstama ograničenja pesnik uspostavlja odnos »na binarnom principu: ili ih prihvata ili odbija. Prihvatajući ili odbijajući određenu mogućnost, pesnik ispituje samu prirodu jezika, bolje reći »dodiruje« samu prirodu jezika, jer istovremeno oseća i ono što mu jezik nudi i ono što mu uskraćuje. Na taj način pesnik je u prilici da oseti u kojoj meri se jedan kôd izgrađen na jeziku (poezija) ne poklapa sa samim jezikom, odnosno s njegovim mogućnostima, pa zahteva od njega više no što on u određenom trenutku može da pruži.

Ali upravo taj raskorak, to nepoklapanje dvaju kodova omogućava ono stalno »pomeranje perspektive« u jeziku, osvajanje novih mogućnosti poetskog izraza. I tamo gde su ograničenja i prinude koje jezik nameće najveće, pesnik uspeva da »pomeri perspektivu«, čak i po cenu da naruši komunikativnost svog pesničkog teksta. Oblikujući pesmu kao složenu jezičku celinu, pesnik je u prilici da oseti »da je u poeziji sličnost superponirana na blizinu, i da otuda »ekvivalentnost prerasta u postupak kojim se kontstituiše sekvenca«. Svako приметно ponavljanje istog gramatičkog pojma ovde postaje delotvoran pesnički postupak. Svaki nepristrasan, pažljiv, detaljan i iscrpan opis selekcije, distribucije i međusobne povezanosti morfoloških klasa i sintaksičkih konstrukcija u datoj pesmi iznenadiće i samog ispitivača neočekivanim, izrazitim simetrijama i antisimetrijama, međusobno uravnoteženim strukturama, efikasnim nagomilavanjem ekvivalentnih oblika i istaknutih kontrasta, najzad strogim restrikcijama u repertoaru upotrebljenih morfoloških i sintaksičkih konstituenata-eliminacijama koje nam, zauzvrt, dopuštaju da pratimo majstorsko usaglašavanje konstituenata aktualizovanih u pesmi (178).

Može se reći da je ovde Jakobson izneo čitav jedan metodološki program za ispitivanje određenih karakteristika strukture pesničkog teksta i sam je u nizu analiza konkretnih pesničkih tekstova nastojao da ukaže na brojne oblike ostvarivanja ili ukidanja nekih od navedenih karakteristika. Analizirajući pesničke tekstove na fonu jednog ovakvog programa, Jakobson je, pre svega, nastojao da ukaže na složenost postupaka kojima se pomenute karakteristike i odlike pesničkih tekstova izgrađuju, ali je, istovremeno, želeo da ukaže i kako se u strukturi pesničkog teksta određene karakteristike teško mogu uočiti i izdvojiti, jer su konstruktivni elementi svih jezičkih ravni dobro usaglašeni, pa je teško uočiti njihov sklop.

Sve to samo povećava obaveze i odgovornost prilikom analize pesničkog teksta, jer zahteva da se ukazuje na realne ka-

rakteristike strukture pesničkog teksta, odnosno na one karakteristike te strukture koje pokazuju pesnikovu umešnost u selekciji i distribuciji određenih jezičkih elemenata. Stoga je analiza pesničkih tekstova usmerena, pre svega, na to da se utvrdi pesnikov jezički repertoar, »suma« jezičkih elemenata koje on na specifičan način koristi u oblikovanju poetskih celina, jer se iz pesnikovog jezičkog repertoara može videti stepen njegovog poetskog umeća.

Analizirajući pesničke tekstove, Jakobson je vrlo precizno ukazivao na gotovo sve karakteristike jezičkog repertoara određenog pesnika, odnosno na njegovo poetsko umeće, ali nije išao samo na izgrađivanje popisa jezičkih oblika u pesmi, nego je nastojao da pokaže kako je pesnik skup određenih sadržina »projektoavao« u jezik, »pokrivao« jezičkim znacima. To projektovanje skupa određenih sadržina u jezičke znake praćeno je, tj. posredovano, nizom postupaka koji su deo jedne književno-stilske norme, pa je Jakobson ukazivao i na tu dimenziju poetskog umeća, jer je želeo da pokaže i kako pesnik, u okvirima jednog ponekad strogo određenog i normiranog sistema, pronalazi nova rešenja i stupa u onaj prostor »interakcija između ekvivalentnosti i disparatnosti na različitim planovima, sintaksičkom, morfološkom i leksičkom, različite vrste semantičke blizine, sličnosti, sinonimnosti i antonimnosti, najzad različitih tipova i funkcije navodno izolovanih stihova« — sve te pojave zahtejavaju sistematsku analizu koja je neophodna da bi se shvatila i razumela različita gramatička umeštva u poeziji« (175).

Gramatička umeštva u poeziji ostvaruju se u svim jezičkim ravnama i stoga analiza mora da ukaže na hijerarhičnost pesničkog teksta, na različite planove i njihove odnose. Ukazujući na hijerarhičnost pesničkog teksta, istraživač mora da ukaže i na sve vidove korespondencije ili, pak, oponiranja na različitim jezičkim ravnama poetskog teksta, i treba da ukaže na koji način jedna karakteristika s fonološke ravni (koncentracija, određeni raspored vokala ili konsonanata) »učestvuje« u oblikovanju jedne dimenzije ili, pak, celokupnog značenja pesme.

Izvan ovako usmerenog ukazivanja na hijerarhičnost strukture pesničkog teksta i karakteristike na pojedinim njegovim ravnama, to nije od veće koristi za razumevanje samog teksta i njegovih osobenosti. Opisujući strukturu pesničkog teksta, lingvistički orijentisan istraživač zapravo sledi put koji je pesnik prošao nastojeći da skup određenih sadržina »projektuje« u jezičke znake, i stoga je on u prilici da ukaže i na minus-postupke, na one mogućnosti kojih se pesnik odrekao. Nekih od tih mogućnosti pesnik se odrekao jednostavno zato što je bio suočen s brojnim restrikcijama, ograničenjima koja potiču bilo iz samog jezika, bilo iz prirode određenog književno-stilskog kôda čija pravila pesnik usvaja ili se prema njima negativno određuje.

Lingvistički inspirisani pristupi u izučavanju strukture pesničkog teksta, po Jakobsonovom mišljenju, višestruko su korisni, jer »analiza gramatičke fakture pruža nam dragocene sugestije kada treba opisati umetničke pravce i tradicije; najzad, postavlja nam se ključno pitanje kako pesničko delo uspeva da iskoristi postojeći repertoar majstorskih postupaka u nove svrhe i da im dâ novu vrednost u svetlu novih zadataka« (184).

Ukazujući kako se »postojeći repertoar majstorskih postupaka« koristi u »nove svrhe«, proučavalac poezije može da objasni pravce evolucije i smenjivanja jednih pesničkih sistema drugima, jer na konkretnim pesničkim tekstovima on može da vidi osnovne vidove transformacija u jezičkoj ravni, a do tih transformacija je došlo uspostavljanjem novog odnosa prema jeziku i samim oblikovnim postupcima. Nesumnjivo je da su mesto i uloga »gramatičke fakture« pesničkog teksta, koje je Jakobson istakao, od izuzetnog značaja za proučavanje pesničkih tvorevina.

Međutim, Jakobson je, u isto vreme, bio svestan toga da su pesnički tekstovi kao jezičke tvorevine samo deo jednog »semiotičkog univerzuma«, pa je zadatak lingviste ovako definisao: »Lingvistu danas zaokupljaju semantički problemi na svim ravnama jezika, te ukoliko želi »da opiše kako je pesma napravljena«, njeno značenje predočava mu se kao sastavni deo te celine, i nije jasno zbog čega kritičar smatra da semantička analiza jednog pesničkog iskaza prelazi granice lingvističkog pristupa. Ukoliko, pak, pesma postavlja pitanja koja prevazilaze njenu verbalnu fakturu, ulazimo — i nauka o jeziku nam za to daje mnogobrojne primere — u jedan širi koncentrični krug, krug semiotike unutar koje se lingvistika javlja samo kao jedan bitan deo« (373).

Semiotička perspektiva i »širi koncentrični krug« u koji lingvistika sasvim legitimno stupa, pred proučavaoce pesničkih tekstova postavljaju složeni zadatak da ukažu na samu znakovnu prirodu pesničkog teksta, ali i na to kako se pesnički tekst uključuje u proces uobličavanja, predavanja i čuvanja informacije u okviru jednog sistema kulture. Time se proučavanje pesničkih tekstova postavlja u jednu novu ravan, koja, nesumnjivo, ima univerzalniju podlogu od one na kojoj se dosad odvijalo njihovo proučavanje. Romanu Jakobsonu pripada velika zasluga za postavljanje proučavanja pesničkih tekstova na tu univerzalniju podlogu.

Napomena:
*Povodom »Ogleda iz poetike« Romana Jakobsona, »Prosveta«, Beograd 1978.

